

Йордан Петров/ Y. Petrov

МАКЕДОНСКИЯТ ВЪПРОС В ДЕБАТИТЕ НА
БРИТАНСКИЯ ПАРЛАМЕНТ ПРЕЗ 1906 ГОДИНА

*The Macedonian question in the debate of the British
parliament in 1906*

The present paperwork examines the place of the "Macedonian question" on the parliamentary debates during the first year of the Liberal party's government. Interpellations in the British parliament have a weak influence on the formation of its foreign policy. The parliament discusses the "Macedonian question", but it can't turn it into a real policy. Therefore the discussions support the Bulgarian point that the acts of reforms in Macedonia are unsuccessful. England avoids taking a personal responsibility about that and it searches the opinion of the other Great powers. The English government prefers to follow the thesis of a mutual responsibility.

There are very interesting and curious offerings in these debates. For example, it is offered the future of the reforms to be solved with "Steel and blood". But, of course, this is impossible. In fact if we compare the Macedonian with the Crete and Egyptian questions, we will see that "Foreign Office" is much more concern to be against the Turkish policy than the Balkans. The reason why the English behavior is more liberated in Africa and Asia than in South-Eastern Europe is the harmonized colonial policy between France and Great Britain. It is not hard to be noticed that England always puts its economical interests on first place. Foreign Office's actions about the Macedonian question are usually only words and phraseologies, in difference with its behavior in terms of other problems, where the rude power is used.

В края на 1905 г. и началото на 1906 г. във Великобритания се извършват важни политически промени. Още през декември 1905 г., месец преди парламентарните избори, либералите сформират правителство начело с Хенри Кембъл-Банерман. Британското общество дава подкрепата си за Либералната партия на изборите за долната камара на парламента през януари. Управлявалата до края на 1905 г. Консервативна партия излиза в опозиция до 1916 г. Победата на либералите дава възможност да се реализират някои от външнополитическите приоритети, които са поставени в предизборната платформа. Една от целите е бързото разрешение на наболелия Македонски въпрос. По това време в ползрението на блискоизточната

политика на Великобритания са Кипърския въпрос, преустановените британско-сръбски дипломатически отношения, Багдатската железница, пограничните спорове между Османската империя и Египет, както и между Османската империя и Персия, Арменския въпрос и други частни проблеми.

Целта на настоящата работа е да се изследва мястото на Македонския въпрос в парламентарните дебати в първата година на управлението на Либералната партия. До момента мястото на Македонския въпрос в дебатите на Британския парламент е слабо проучено в по-общи работи*. Материалът е написан въз основа проучени архивни материали, които дават подробна информация за периода.

Застаналият начело на Либералното правителство Кембъл-Банерман назначава за Министър на външните работи Едуард Грей. Последният е определян от изследователите като либерал-империалист. Това е причина за британското обществено мнение да има сериозни надежди, че либералите ще водят активна политика по Източния въпрос в полза на балканските държави. В потвърждение на това в броя си от 25 януари 1906 г. "Бирмингам пост" твърди, че новото Английско правителство възнамерява да води по отношение на турските работи много по-строга политика от досегашната. От български източници научаваме, че английският посланик в Цариград О' Конър вече има инструкции по въпроса¹.

Новоизбраният Британски парламент открива тържествено сесията си на 7 февруари 1906 г. с реч на британския владетел. В тронното си слово пред Парламента крал Едуард отбелязва, че въстанието на о. Крит е потушено и че са назначени комисари от четирите сили покровителки за реформи на острова. Монархът отбелязва, че положението в трите македонски вилаета се е подобрило, но все още буди безпокойство. Като важна стъпка за умиротворяването на Европейска Турция е посочено съгласието на султана да назначи Финансовата комисия за Македонския бюджет. Крал Едуард вярва, че това ще доведе до полезни реформи².

На 18 март 1906 г. Българското правителство изпраща поверителен доклад на Цоков – българският дипломатически агент в Лондон. От съдържанието на документа се вижда, че положението на българите в Турция става все по-тежко, а изгледи за подобряването му няма, дори след двегодишното действие на жандармийските реформи, които се засилват след въвеждането на финансовия контрол. Според разбирането на княжеското правителство, това състояние опровергава оптимизма на Великите сили. За мира в областта се очертава да бъдат фатални съвкупността от слабо действие на сегашните реформи, които не са повече от полумерки, и отлагането на другите промени. От София настояват за мерки, които да обгърнат цялото управление, за да има шанс за успех. Министър-председателят Рачо Петров твърди, че населението е изгубило вярата си в сегашните реформи и заедно с революционерите върви към цялостно изчерпване на търпението си за

---

* Например в работата на **Германов, Ст.** Македонският въпрос в британския парламент (1902–1912). – В: Македонски преглед, 1992, кн. 2, с. 82 е отделен само един кратък обзац за цялата 1906 г.

бъдещето на областта. Петров мисли, че това опасно състояние налага на България да посочи на Великите сили, че съществува опасност за мира на Балканите. От кабинета в София молят Европейските сили да се намесят, за да прекратят избирането на българи в Балканските владения на Турция. Правителството настоява да се изпълнят реформените проекти³.

Българският дипломатически агент в Лондон изпраща бележки до София по разискванията за положението в Македония на заседанието в Камарата на лордовете от 25 март. Тогава пръв взема думата лорд Монксуел и задава девет въпроса към държавния подсекретар за Външните работи:

“Изменените от Портата финансови наредби действително ли са изпълнени?

Дали санкционирания със султанско ираде и изготвен от Комисията бюджет ще остане обикновена формалност и всъщност има ли подобно ираде за тази година?

Каква е силата на властта на Комисията и увеличението на митата от 8% на 11% прието ли е от Силите?

Силите имат ли намерение да наложат контрол на съдебната система?.....

..... и ако не, английското правителство склонно ли е да предложи такъв, съгласно духа на Лансдауновата телеграма от 2.11.1905 г.?

Какво мисли да прави Либералното правителство, ако реформите за Македония се окажат недостатъчни и има ли се предвид положението в Одринския вилает?

Британското правителство получило ли е отговора на Портата по нотата, която иска увеличение на квотата на европейските офицери в Македония;

Правителството ще настоява ли Турция да приеме всички предложения за реорганизацията на жандармерията?

Какво е мнението на английското правителство въобще за общото положение на Македония?⁴”

В допълнение на тези въпроси лорд Монксуел иска те да бъдат гласувани от Парламента. Той прибавя, че е дълг на Кембъл-Банерман да вземе присърце проблемите в Европейска Турция и да направи повече от предшествениците си.

След Монксуел, думата взема лорд Нютон, който като прецизира мислите на говорещия преди него, накратко разказва за различните действия, свързани с проблемите на Македония, включително морската демонстрация. Изводът от това изложение, е че положението в балканските владения на Турция не се е променило ни най-малко. Лорд Нютон привежда като пример масовите убийства, разоренето на населението и всички турски произволи, факти които се доказват от консулските рапорти. Това навежда секретарят на Форин офис до заключението, че положението остава безнадеждно. Според него Македонският въпрос спада към тези, за разрешаването на които, перефразирайки Бисмарк, “е нужно кръв и желязо”. Всички тези данни предизвикат съмнение във Форин офис за ефективността на Международната комисия.

След Нютон думата взема лорд Фицморис, за да отговори на един от поставените въпроси, които той е взел присърце. Той използва духовити изрази за развитието на Македонския въпрос и поведението на Англия спрямо Турция. Фицморис изказва убеждението си, че няма съмишленик на новото британско правителство, който да не споделя идеите на говорилия преди него оратор. “Ето защо – прибавя Фицморис, – грехота би било да се натяква на днешното правителство пред факта на силата и рискованата телеграма от 10.12.1905 г., на току що встъпилия в длъжност сър Едуард Грей, който настоява пред Портата за незабавното приемане на Финансовия бюджет за Македония.”

На въпроса дали е подписано ирадето за бюджета на Македония за 1906г., Фицморис отговаря отрицателно и посочва напрегнатото внимание на английското правителство към този проблем. Той със съжаление потвърждава факта, че Финансовата комисия е ограничена да разглежда чисто финансови въпроси като до края на март нищо не е направено за разширяването на властта ѝ. Според Фицморис въпросът за увеличаването на митата е деликатна и важна тема, тъй като с него е ангажирана английската търговия, но ако с това увеличение се цели да се обогати самия бюджет, той е сигурен, че ще се постигне подобрене на приходите чрез реорганизиране на администрацията на самите митници и промени в законите засягащи минния добив и други материи. По отношение на съдебния контрол в Македония, лордът препраща интерпелацията си към с. 74 на Синя книга № 110, където са изложени направените постъпки от лорд Лансдаун със заключението, че разрешението на този въпрос зависи от съгласието и на другите сили. Фицморис твърди, че Великобритания сама трудно може да предприеме военни действия или други мерки. Според него стъпките на Лондон по Македонския въпрос могат да имат ефект, само ако са подкрепени от Русия и Австро-Унгария.

На питането за разширяването на реформените проекти върху Одринския вилает от либералното правителство цитират телеграма на Лансдаун, в която старото и новото правителство настояват да се приложат изричните разпоредби на чл. 23 от Берлинския договор. В тази връзка от Форин офис не пропускат повод да направят необходимите постъпки по въпроса. Правителството иска да се вземат допълнителни мерки по проблема за разширяването на правата на жандармерийските офицери, но затова иска повече време. Британската позиция е оформена поспециално заради недобрата клауза която разписва правото на интервенция на европейските военни. Фицморис намира, че по този начин се създава възможност за опасни последици при неблагоприятно развитие на събитията.

На въпроса за положението в Македония, правителството на Кембъл-Банерман мисли, че направеното до сега в резултат на реформите е твърде малко, въпреки усилията на жандармерията. Фицморис уверява, че Форин офис няма да престане да работи за подобряване на положението и ще следва, но по-отстъпчиво своите предшественици. В подкрепа на казаното в пленарната зала на Палатата на лордовете се прочита писмо на Е. Грей до членовете на Камарата на Общините. В него министърът изказва надежда, че депутатите ще направят голяма услуга на

правителството като го подкрепят в неговото искрено желание да използва всички необходими средства за подобряване на положението в трите вилаета на Македония.

След като Палатата на лордовете изслушва отговорите на Фицморис и Нютон по деветте въпроса, на трибуната излиза граф Коудор. Той изказва съжаление, че от днешното заседание отсъства лорд Лансдаун, за да бъде полезен със своите мисли по обсъждания въпрос. Графът вярва, че настоящето правителство ще бъде наистина последователно по въпросите в Европейска Турция като предходното. Тук ораторът обръща внимание на темата за увеличението на митата и набляга на загубите, които биха претърпели силите при вноса си в Турция. Коудор е против реформите на книга и иска правителството да не се задоволява с голото констатиране на факта, че положението на населението в Македония продължава да бъде лошо и настоява за кардинални мерки по този въпрос. Фицморис отговаря на графа, че въпросът за увеличението на вносното мито в Турция е съставна част от темата за реформите. Силите биха се съгласили на желанието на Портата, като компенсация срещу увредените им интереси, стига да се даде ход на исканите от толкова време реформи⁵. Светлина върху Македонския проблем хвърля и Едуард Грей на 24 март, когато в изказване пред Камарата на общините заявява, че той все още не е получил отговор на нотата, която Британското правителство е отправило до Портата по повод формирането на Македонската жандармерия⁶.

През април основните теми в Пленарната зала на Парламента по външната политика на Англия са предизвикани от турско-английския спор за определяне на границата на Османската империя с Египет. На 19 април Е. Грей се изказва в Парламента, че Турция иска част от територията на Синай с гр. Таба. Министърът казва, че Великобритания е пожелала да разграничи общата граница, като за целта турските войски трябва да се оттеглят от египетската територия. Портата, обаче отхвърля предложението. От думите на външния министър се разбира, че за разместването на пограничните знаци в Ел-Ариш, Великият везир е обещал да изпрати на място комисия, която да издаде заповед да се възстанови предната гранична линия⁷.

Конфликтът за турско-египетската граница се обсъжда в Камарата на общините отново на 25 април. Балфур отправя питане за британската позиция по скандала. Грей отговаря, че британското правителство наистина е отправило ултиматум до Портата. "Правителството – казва Грей – беше много търпеливо, но претенциите на Турция са такива, че ако се осъществят, ще подложат на истинска опасност не само Суецкия канал, но даже сигурността на Египет и Хедивската династия. Правителството на Великобритания не можеше да остане равнодушно и трябваше да побърза с разрешаването на конфликта, облеганото на обстоятелството, че сегашната турско-египетска граница не е оспорвана от много години насам"⁸.

Известна светлина върху Македонския въпрос се хвърля на 26 април, когато Е. Грей заявява в Парламента, че Британското правителство не е дало още съгласие за повишаването на митническата тарифа с 3% в Турция, тъй като преговорите по

този въпрос все още не са привършили⁹. През април по предложение на външния министър се обсъждат някои мерки за въвеждане на ред и спокойствие, като създаването на малки бързо подвижни отряди за борба с четите и пр., които английското правителство би предложило на Портата¹⁰. Въпросът за групите за бързо реагиране е ключов в англо-руските преговори, предшествващи Ревалското споразумение.

Трябва да се спомене и речта на маркиз Лансдаун от 3 юли 1906 г. Бившият външен министър се изказва във връзка с намаляването на турската войска в Македония. Лансдаун мисли, че не може да се очаква Турция да изведе армията си от трите вилаета, докато Великобритания не даде гаранции за защита на турската граница от внезапен български удар или от нападение на някоя друга държава. Два дни по-късно, Грей говори пред Камарата на представителите, че главната цел на британската дипломатия по Македонския въпрос е да бъде в равновесие на силите или те да бъдат равнопоставени с Англия по темата. За съжаление главна пречка за Великите сили да бъдат в единомислие с британските инициативи се явява позицията на Австро-Унгария. Според Ерентал – министър на външните работи на Дунавската монархия, Мюргщегските сили, а не Великобритания трябва да диктуват темпото на реформите в Европейска Турция¹¹.

На 5 юли Дипломатическото агентство на България в Лондон изпраща писмо до Р. Петров, че има очаквания Критския въпрос да бъде разрешен в скоро време. Изходът от кризата ще е съобразен с желанието на гръцкото население на острова да се замести окупационната войска на Великите сили с местна милиция. Предвид тази перспектива Цоков съобщава, че е решил да помоли „някой“ приятел на България да направи интерпелация в Парламента по въпросите свързани с Македонските реформи. За тази цел, българският агент се обръща към лорд Нютон. Разговорът между Цоков и британският политик е проведен още на 1 юли. Английският депутат обещава веднага да информира Правителството чрез Камарата на Лордовете. На 5 юли българският дипломат е информиран, че дебатът по тази интерпелация е определен за следващия ден. В подготовката на речта си, Нютон иска информация от България относно нужните постъпки, които ще доведат до умиротворяването на Македония. Цоков отговаря, че на първо място трябва да се вземат мерки, които да отстранят гръцките банди от Европейска Турция. Най-ефикасното средство в тази посока ще бъде да се увеличи броят на селските пъдари от местни жители, на които да бъде позволено да носят оръжие. Следващата стъпка е да се дадат неограничени права на Европейската жандармерия и ако е възможно да се увеличи числото на европейските офицери. На трето място е нужна коренна реорганизация на съдилищата, а най-важно е да се допусне местното население да участва във всички отрасли на управлението на трите вилаета. Българската страна поема инициативата за Македонския въпрос, защото мисли, че настоящият момент е важен за развитието на положението на българите в Европейска Турция. Тази линия на поведение е подкрепена от важно средство за натиск в Цариград, а именно възможността за 3% увеличение на вносните мита. Цоков иска от Петров да му бъдат изпратени в близките дни, в подробен вид, всички преобразования,

които по мнение на българското правителство ще подобрят живота на българското население в Македония¹².

На 6 юли в Камарата на Лордовете се провежда дебат за поведението на гръцките чети в Македония. Думата взема лорд Нютон, който отправя питане към парламентарния подсекретар на Министерството на външните работи – лорд Фицморис. Той го пита дали са направени вече нужните постъпки пред Гръцкото правителство, за да се прекрати навлизането на гръцки чети в Македония. Нютон иронично говори, че тактиката на разбойничеството в Европейска Турция е така добре организирана, че “там почти е приела формата на един международен спорт. Извършените операции от сърби, българи и гърци са почти напълно регулирани финансово. Целите на гръцките банди не бяха военни, а пропагандни с главната задача да докажат пред света, че Македония е гръцка провинция. Аз имам положителни сведения, че ..... в последните няколко дена пет гръцки банди са навлезли от Гърция в Македония. Две от тях са били с численост 150 души, едната начело с офицери от действащата гръцка армия. Докато в Македония са налице такива условия, напразно ..... ще бъде да се очаква прокарване на каквито и да е било реформи в Македония” – завършва лорд Нютон¹³.

Отговорът е даден от Фицморис. Държавният подсекретар признава, че „в запитването не е преувеличена сериозността на положението. Голяма част от бандитското насилие предизвиква печал в запознатите по-подробно с терора в Македония”. Положението в Европейска Турция е определено като тежко от английското правителство и затова се наблюдава постоянно. Фицморис обяснява, че през последните три месеца английските представители в Атина са направили нужните запитвания пред гръцкото правителство, за да се прекрати сформиранието на банди на гръцка територия. Англия иска да внуши на Гърция, че така значително се забавят стъпките на Великите сили по разрешението на Македонския въпрос. След постъпките от страна на Англия и на другите сили, кабинетът в Атина отговаря към края на юни с официално съобщение до всички сили. С документа се декларира, че Гърция ще продължи да взема мерки срещу преминаването на въоръжени лица през гръцко-турската граница. Великобритания, не е доволна, че след съобщението интензитета на преминаване на гръцки банди се запазва. От Форин офис смятат, че е необходимо да се вземат по-енергични мерки, за да се премахнат зловерните действия на гръцките чети. По този начин ще се избегнат бъркотиите в трите Македонски вилаета. Фицморис отбелязва, че най-големите нарушения на реда се констатират в съседните на Гърция покрайнини. Всичко това принуждава Великите сили да направят колективна постъпка под формата на вербална нота, която да се връчи на гръцкото правителство. В текста на документа се настоява да се вземат строги мерки, за да се спрат набезите на гръцките банди на турска територия. Великите сили настояват Гърция да охранява особено зорко планинската част на гръцко-турската гранична линия. В нотата се напомня, че тази територия е отстъпена на Атина от Турция, не да се използва като база за сформиранието на набезите на бандите. Силите заплашват, че ако състоянието на нещата се запази, това ще

отчужди Европа от Гърция, което поставя под риск направлението на атинската политика. В края на речта си лорд Фицморис отбелязва, че според него е неясна облагата на гърците, предвид действията им, но британското правителство храни надежди, че ще се сложи край на това опасно положение на Балканите¹⁴.

От август до октомври има затишие по Македонския въпрос в Британския парламент. През втората половина на октомври се отправя питане от Уеджууд, свързано с увеличението на вносното мито в Османската империя. Едуард Грей не отговаря нищо определено, защото Великите сили не са се договорили за механизма, по който да влязат в сила промените в митническата система на Турция.

Събитията в Европейска Турция влизат в дневния ред на Камарата на общините отново на 22 ноември. На този ден депутатът Дилън пита министъра на външните работи дали има информация, "че положението в Македония продължава да е лошо, ако не и по-лошо от това преди четири години". Ораторът застъпва тезата, че след интервенцията на Великите сили положението в Европейска Турция отива от лошо на по-лошо. Основният въпрос който се поставя на ръководителите на британската външна политика е дали всяка надежда за промяна е загубена.

Отговорът на интерпелацията е даден лично от Едуард Грей. Във Форин офис не са съгласни, че не се е постигнало "някакво" подобрене чрез реформените инициативи за Македония. От отговора се вижда, че английското правителство се занимава в настоящия момент сериозно с работите в Македония. "Английското правителство, – казва Грей, – се стареа със съдействието на другите сили да направи реформите по ефективни". Външният министър отказва да говори за настоящите преговори между Великите сили, защото не са завършили и се пазят в тайна.

Последното изречение подтиква българския дипломатически агент да събере повече информация за новите британски инициативи по Македонския въпрос. Цоков тактично сондира лорд Фицморис за новото състояние на нещата. От разговора се разбира, че усилията на английското правителство са устремени главно към убеждаването на руското правителство в нуждата да се приложат сериозни реформи в Македония. Тази информация се потвърждава и от румънския представител в Лондон Катарджи¹⁵.

В началото на декември Македония пак влиза в дневния ред на английския парламент. Уеджууд – депутат в Камарата на общините пита за клането в с. Караджово. Въпросът е отправен до Е. Грей и се състои в следното:

"1. Истина ли е, че при неотдавнашното клане в село Караджово много от нападателите са били в турска униформа, и че въпреки лагеруването на турски войски край пламъците на запаленото село, те не са се притекли на помощ на мирните селяни?"

2. Истина ли е, че английското правителство ще разгледа отново решение си за приемане на предложеното увеличаване на митническия налог върху английския внос в Турция, насочен за допълнителна издръжка на турските войски в Македония?"

От страната на Външно министерство отговарят със следните думи:

“1. Съгласно рапорта, част от нападателите са били преоблечени като турски войници, за да заблудят селяните. Османските войски, които са били наблизко до селото не са чули, нито видели кланетата. Този въпрос няма нищо общо с поисканото увеличение на турските митнически налози.

2. Министърът на Външните работи не може да се произнесе за сега по това увеличение, защото още се обсъждат условията по приемането му. Последната част от зададения въпрос не съответства на насоката, която Великите сили са имали предвид във връзка с въпросното увеличение.”

Както се вижда думите на отговора препотвърждават, това което визираща Едуард Грей в отговора си по запитването на Уеджууд от втората половина на октомври¹⁶.

На 9 декември крал Едуард закрива сесията на Английския парламент преди коледната ваканция на депутатите. В речта си британският монарх казва, че се забелязва видимо подобрене на положението на остров Крит. Кралят на Великобритания отчита, че Великите сили продължават да се занимават сериозно с реформеното дело по отношение на администрацията на Македонските вилаети. Изложението на Едуард е кратко, но като се съпостави със сигналите от Виена и Рим дава повод на българската дипломация да вярва, че силите водят сериозни преговори в посока на застъпничество и за едно чувствително подобрене на положението в Македония.

Дебатите в Британския парламент имат слабо влияние върху формирането на външната политика на Великобритания. Парламентът обсъжда Македонския въпрос, но не успява да формулира реална политика. Интерпелациите потвърждават българската теза, че реформената акция в Македония е неуспешна. Англия избягва да носи пряка отговорност и при всеки случай иска съгласуване с останалите Велики сили. Това е една условна теза на Британското правителство, защото предпочита да се носи солидарна отговорност. В дебатите има и любопитни предложения, като например съдбата на реформите да се реши с ”желязо и кръв”. Разбира се, това не е възможно. Ако се съпостави Македонският с Критския и Египетския въпроси, се оказва, че Форин офис е много по-сериозно ангажиран да опонира на турската политика, отколкото на Балканите. По-освободеното поведение на Англия в Азия и Африка, отколкото в европейския югоизток е една от преките последици на съгласуваната англо-френска колониална политика. Най-обикновената съпоставка показва, че Великобритания винаги поставя напред тесните си икономически интереси. Действията на Форин офис по Македонския въпрос, обикновено опират до фразеологии и думи, за разлика от поведението по други проблеми, където се действа с груба сила.

БЕЛЕЖКИ

¹ Бюлетин на Българска Телеграфна Агенция от 25 януари 1906г. (по-нататък БТА, *дд.мм.гг*);

² БТА, 7 февруари 1906 г.

³ ЦДА, ф. 381К, оп. 3, а.е. 57, л. 10.

⁴ ЦДА, ф. 381К, оп. 3, а.е. 57, л. 183.

⁵ ЦДА, ф. 381К, оп. 3, а.е. 57, л. 183,185.

⁶ БТА, 24 март, 1906 г.

⁷ БТА, 19 април 1906 г.

⁸ БТА, 25 април 1906 г.

⁹ БТА, 26 април, 1906г.;

¹⁰ **Германов, Ст.** Македонският въпрос в британския парламент (1902–1912). – Македонски преглед, 1992, № 2, с. 82;

¹¹ **Донев, Ж.** Македонија во британско-руските односи 1907–1908 (Тактика или стратегия) (Скопије, 1994 г.), с. 98, 99; повече за новия реформен курс на Ерентал. – В: **Попов, Р.** Австро-Унгария и реформите в Европейска Турция 1903–1908 г. С., 1974.

¹² ЦДА, ф. 381К, оп. 3, а.е. 46, л. 49, 50.

¹³ ЦДА, ф. 381К, оп. 3, а.е. 57, л. 24.

¹⁴ ЦДА, ф. 381К, оп. 3, а.е. 57, л. 25.

¹⁵ ЦДА, ф. 381К, оп. 3, а.е. 57, л. 164, 165.

¹⁶ ЦДА, ф. 381К, оп. 3, а.е. 57, л. 189.

¹⁷ ЦДА, ф. 381К, оп. 3, а.е. 57, л. 36, 37.